

การศึกษาเปรียบเทียบบทละครเรื่องอิเหนาไทย-เขมร

The Comparative Study of “Inao” in Thai and Khmer Versions

ดร.ศานติ ภัคดีคำ

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่องการศึกษาเปรียบเทียบบทละครเรื่องอิเหนาไทย-เขมร ซึ่งศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างอิเหนาของไทย - เขมร จากการศึกษาพบว่า บทละครเรื่องอิเหนาภาษาเขมรน่าจะแปลไปจากบทละครภาษาไทยโดยตรง เนื่องจากเมื่อนำบทละครเรื่องอิเหนา ฉบับภาษาเขมร มาเปรียบเทียบกับบทละครเรื่องอิเหนาของไทย พบว่ามีความใกล้เคียงกับบทละครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทั้งเนื้อเรื่องตรงกันโดยตลอด จนอาจกล่าวได้ว่าเขมรน่าจะแปลบทละครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 ไปเป็นภาษาเขมร มีเนื้อความตรงกันแทบทุกบท และตรงกันบทต่อบท แม้จะมีคำไม่ตรงกันบ้าง นอกจากนี้ยังมีลักษณะร่วมกันทั้งในด้านรูปแบบคำประพันธ์และเพลงหน้าพาทย์ที่นำมาใช้ประกอบการแสดงด้วย

คำสำคัญ : อิเหนา วรรณคดีการละคร ความสัมพันธ์วรรณคดีไทย - เขมร

Abstract

This article is part of the research “The Comparative Study of ‘Inao’ in Thai and Khmer versions” which aims to explore the literary relationship between ‘Inao’ in Thai and Khmer versions. Inao in Khmer was possibly translated from the one in Thai composed by King Rama II. This comparative study also shows some similarities both in plots and diction. Verses and songs of both versions are alike as well. Thus, it can be concluded that Inao in Khmer version were influenced by the one in Thai play literature.

Key words : Inao Play Literature Relationship between Thai – Khmer Literature

ความสำคัญ และที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย

แม้ว่าพระราชอาณาจักรไทยและราชอาณาจักรกัมพูชาจะมีความสัมพันธ์อันยาวนาน ทั้งในด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม แต่เป็นที่น่าเสียดายที่การศึกษาวิจัยเพื่อสร้างความเข้าใจในความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมไทยกับวัฒนธรรมเขมรกลับมีไม่มากเท่าที่ควร ทำให้ไม่สามารถตอบสนองต่อการสร้างความเข้าใจอันดีระหว่างประเทศเพื่อนบ้านทั้งสองให้เกิดขึ้นได้จนถึงระดับประชาชนต่อประชาชน ความไม่เข้าใจในวัฒนธรรมของกันและกันนำมาสู่เหตุการณ์รุนแรงจนถึงกับมีการเผาสถานเอกอัครราชทูตไทยประจำกรุงพนมเปญ เมื่อ พ.ศ. 2546 รวมทั้งเกิดกรณีปัญหาความขัดแย้งอันเนื่องมาจากปราสาทเขาพระวิหารในปี พ.ศ. 2551 แสดงให้เห็นถึงจุดวิกฤตของความสัมพันธ์ อันแสดงออกถึงความขัดแย้งและไม่เข้าใจกันระหว่างประชาชนทั้งสองประเทศ

ด้วยเหตุนี้เพื่อสร้างเกิดความเข้าใจอันดีในด้านวัฒนธรรม การศึกษาความสัมพันธ์วรรณคดีไทยและกัมพูชาจึงมีความสำคัญเช่นเดียวกัน เนื่องจากวรรณคดีเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมการดำรงชีวิต และวรรณคดีนั้นเป็นต้นกำเนิดของทัศนคติ การศึกษาวรรณคดีจึงสามารถช่วยให้เกิดความเข้าใจสังคมนั้นๆ ได้ดียิ่งขึ้น

ผู้วิจัยจึงได้ศึกษาวิจัยเปรียบเทียบวรรณคดีเขมร - ไทย โดยเลือกศึกษาวรรณคดีเรื่องสำคัญของไทยและกัมพูชาคือ วรรณคดีประเภทบทละครเรื่องอิเหนา เนื่องจากวรรณคดีเรื่องนี้มีพบต้นฉบับทั้งในประเทศไทยและในกัมพูชา และนอกจากจะพบต้นฉบับที่เป็นเอกสารตัวเขียนของวรรณคดีเรื่องนี้แล้ว ทั้งไทยและกัมพูชายังได้นำวรรณคดีเรื่องนี้มาใช้ในการแสดงละครด้วย

ดังนั้นการทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีเรื่องอิเหนาไทย - เขมร จึงน่าจะสร้างความเข้าใจในด้านความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมไทย - เขมร ทั้งในด้านของวรรณคดีและในด้านของศิลปะการแสดงละครของไทย - กัมพูชา อันเป็นรากฐานของกระบวนการทัศน์และทัศนคติที่ชาวไทยมีต่อชาวกัมพูชา และเป็นการศึกษาเพื่อให้เข้าใจกระบวนการทัศน์และทัศนคติของชาวกัมพูชาที่มีต่อประเทศไทยอีกด้วย

ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีเรื่องอิเหนาไทย - เขมร

บทละครเรื่องอิเหนาฉบับภาษาเขมรเป็นวรรณคดีเขมรที่ได้รับโครงเรื่องมาจากนิทานของชาวสันนิษฐานว่าสมเด็จพระศรีสุริเยศราชมหาราช (พระองค์ด้วง) ได้พระราชทานนิพนธ์เป็นบทละคร โดยมีออกญาวงศาสรเพชญ (นง) เป็นผู้ช่วย นอกจากนี้ยังมีอิเหนาฉบับร้อยแก้วซึ่งออกญาวิบุลราชเสนา (นุ กอน) ได้แต่งขึ้น อิเหนาของกัมพูชาทั้งสำนวนที่เป็นบทละครและสำนวนร้อยแก้วปัจจุบันยังไม่เคยมีการพิมพ์เผยแพร่ แต่ในเอกสารบันทึกของชาวตะวันตกได้มีการนำเรื่องอิเหนาของกัมพูชามาเล่าไว้ เช่น ในงานของบัสติเยน หรือหนังสือของนายมูรา เป็นต้น (Jacob. 1996: 107)

ในบันทึกของนายอาดอล์ฟ บัสติยาน ชาวเยอรมัน ที่เดินทางเข้ามาในประเทศไทยและประเทศใกล้เคียงแล้วกลับไปเขียนหนังสือชื่อว่า “ประชาชนแถวตะวันออกของทวีปเอเชีย” พิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2411 เนื้อความในเล่ม 4 ได้กล่าวถึงประเทศกัมพูชา และมีการกล่าวถึงเรื่องอิเหนาที่มีในกัมพูชามีตำนานว่า หญิงอิสลามชื่อ ยายะโวเป็นผู้นำมาเล่าถวายเจ้ากษัตริย์ในกรุงศรีอยุธยา โดยแปลจากภาษาชวาเป็นภาษาไทย (กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร. 2518: 173) ซึ่งข้อความดังกล่าวน่าจะตรงกับข้อความในบทละครเรื่องอิเหนาฉบับภาษาไทยว่า

อันอิเหนาเอามาทำเป็นคำร้อง สำหรับงานการฉลองกองกุศล
 ครั้งกรุงเก่าเจ้าสตรีเธอนิพนธ์ แต่เรื่องต้นตอกหายพลัดพรายไป
 (กรมศิลปากร. 2528: 215)

จากบันทึกของนายบัสติยานแสดงให้เห็นว่า ที่มาของเรื่องอิเหนาของกัมพูชานั้นน่าจะมีความสัมพันธ์กับอิเหนาของไทย ด้วยเหตุนี้จึงได้มีตำนานของอิเหนาไทยปรากฏในตอนต้นเรื่องของอิเหนาเขมรที่นายบัสติยานบันทึกไว้ในหนังสือของเขาด้วย

ในหนังสือเรื่อง *Le Royaume de Cambodge Volume II* ของนายมูรา กล่าวถึงวรรณกรรมการแสดงของกัมพูชา โดยเฉพาะในเรื่องอิเหนานั้นนายมูราได้แปลเรื่องย่อไปเป็นภาษาฝรั่งเศส จากการศึกษาพบว่า เนื้อเรื่องย่อของอิเหนาที่นายมูราแปลไปเป็นภาษาฝรั่งเศสนั้นดำเนินเรื่องตามบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทุกประการ แต่มีการออกเสียงเรียกชื่อตัวละครตามสำเนียงในภาษาเขมร เช่น อิเหนา ออกเสียงว่า เอียนาว เป็นต้น (Moura. 1883: 416 – 445)

อย่างไรก็ตามอาจถือได้ว่า เรื่องย่อของบทละครเรื่องอิเหนาที่นายมูราแปลเป็นภาษาฝรั่งเศสนั้น มีเนื้อเรื่องที่ค่อนข้างสมบูรณ์กว่าบทละครอิเหนาฉบับร้อยกรองที่มีต้นฉบับตัวเขียนหลงเหลือมาจนถึงปัจจุบัน

ทั้งนี้เนื่องจากการตรวจสอบในปัจจุบันพบว่า ต้นฉบับตัวเขียนบทละครเรื่องอิเหนาฉบับภาษาเขมรที่พบในปัจจุบันมีการเก็บรักษาไว้ในหอสมุดหลายแห่ง แต่ไม่มีฉบับใดที่มีความสมบูรณ์แม้แต่แห่งเดียว ได้แก่ บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรฉบับหอสมุดวชิรญาณ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร จำนวน 1 เล่ม สมุดไทย และบทละครเรื่องอิเหนาภาษาเขมร ซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส มีจำนวน 2 เล่ม สมุดไทย นอกจากนี้ตามบัญชีหนังสือเขมรในหอสมุดแห่งชาติ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ยังมีรายการเรื่องอิเหนาจำนวน 2 รายการ ได้แก่

บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร ฉบับหอสมุดวชิรญาณ

บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรฉบับหอสมุดวชิรญาณ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง สันนิษฐานว่าอาจจะเป็นงานพระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระศรีสุริเยศจักรามาศิลาธิบดี (พระองค์ด้วง) (Jacob. 1996: 66) ต้นฉบับของบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี กรุงเทพฯ มีจำนวน 1 เล่มสมุดไทย เป็นสมุดไทยชาวเส้นดินสอ อักษรขอมและอักษรไทย ระบุว่าต้นฉบับเป็นสมบัติเดิมของหอสมุดแห่งชาติ (อิเหนาคำเขมร. ม.ป.ป.) ต้นฉบับแบ่งออกเป็นสองหน้า หน้าแรกเขียนเป็นอักษรขอมซึ่งเรียกลักษณะอักษรนี้ว่าอักษรเจริญ (อักษรเฉียง) จำนวน 7 หน้าสมุด

ต่อจากนั้นเป็นวรรณคดีเรื่องอื่นเขียนด้วยอักษรไทยตัวหวัด จำนวน 12 หน้าสมุด ด้านหลังเป็นบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร บันทึกด้วยอักษรไทย มีจำนวน 44 เพนิก (จำนวนของหน้าสมุดไทย) ลายมืออักษรไทยที่ใช้ในการคัดลอกน่าจะเป็นอักษรไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ประมาณรัชกาลที่ 4 – 5 ด้วยเหตุนี้บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร ฉบับหอสมุดวชิรญาณจึงน่าจะช่วยในการกำหนดอายุของวรรณกรรมเรื่องนี้ได้ สำหรับเนื้อเรื่องบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรฉบับหอสมุดวชิรญาณมีเนื้อความตั้งแต่ตอนอุณากรรณพบท้าวประมอดันไปจนถึงอิเหนาครวญและตามหานางบุษบา

บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร ฉบับหอสมุดสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ

บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร ฉบับของหอสมุดสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นงานพระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระศรีสุริเยศจักรามาศิลาธิบดี (พระองค์ด้วง) (Jacob. 1966: 66) เช่นเดียวกับต้นฉบับของบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี กรุงเทพฯ

บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรฉบับของหอสมุดสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ที่พบในปัจจุบันมีจำนวน 2 เล่มสมุดไทย เป็นสมุดไทยขาว (กร้าง) เส้นหมึก อักษรเขมร มีหมายเลขทะเบียนดังนี้

1. **เรื่องอินดาว 1** n.146 Vol.1 ปกหน้ามีข้อความเป็นอักษรเจริญ ภาษาเขมรว่า “ซางเฎ็มเบ็กเรื่องอินดาว 1” แปลว่า “ข้างต้นเปิดเรื่องอิเหนา 1” สมุดไทย (กร้าง) เล่มนี้มีความยาวหน้าต้น 31 เพนิก หน้าปลายมีความยาว 34 เพนิก

2. **เรื่องอินดาว 2** n.146 Vol.2 ปกหน้ามีข้อความเป็นอักษรเจริญ ภาษาเขมรว่า “เรื่องอินดาว 2” แปลว่า “เรื่องอิเหนา 2” สมุดไทย (กร้าง) เล่มนี้มีความยาว 37 เพนิก

เรื่องอิเหนา ในหอสมุดแห่งชาติกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส

ตามบัญชีของ อู๋ เชียง (AU Chhieng) ในหนังสือเรื่อง Catalogue du fonds Khmer กล่าวถึงรายการเอกสารตัวเขียนเรื่องอิเหนาที่มีเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส จำนวน 2 รายการ ได้แก่

๑. **เอนาว** (เอกสารหมายเลข 16) หน้าแรกมีข้อความว่า “นะ ชสตรา เอนาว” แปลว่า “นี้ ศาสตร์อิเหนา” เอกสารตัวเขียนเล่มนี้มีเพียงเล่มเดียว จำนวน 18 หน้าสมุดไทย ไม่สมบูรณ์ (Au. 1953: 13)

๒. **อิเหนา** (รวมอยู่ในเอกสารหมายเลข 259) (Au. 1953: 206)

อย่างไรก็ตามในงานวิจัยเรื่องนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาเฉพาะบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรที่พบในหอสมุดแห่งชาติ และหอสมุดสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศสเท่านั้นจากการศึกษารูปแบบคำประพันธ์ องค์ประกอบ และเนื้อหาในบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรทั้งฉบับหอสมุดวชิรญาณและฉบับหอสมุดสำนักฝรั่งเศส แห่งปลายบูรพทิศ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส พบว่า บทละครทั้งสองฉบับนี้มีลักษณะร่วมกัน เนื้อความก็มีความ ต่อเนื่องกัน

ดังนั้นจึงอาจเป็นไปได้ว่า บทละครเรื่องอิเหนาภาษาเขมรทั้งสองฉบับเป็นฉบับเดียวกัน มีความต่อเนื่องกันและอาจมีการคัดลอกจากต้นฉบับชุดเดียวกัน

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานว่า ปัจจุบันในประเทศกัมพูชาได้พบสมุดไทยบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เก็บรักษาอยู่ที่วัดสรวาวัน กรุงพนมเปญ สันนิษฐานว่าอาจเป็นฉบับที่คัดลอกมาจากกรุงเทพฯ เพื่อนำมาใช้แสดงในละครของกัมพูชาก็ได้

ลักษณะการแปลบทละครเรื่องอิเหนาภาษาไทยเป็นบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร

จากการศึกษาเปรียบเทียบบทละครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกับบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรทั้งสามเล่มสมุดไทยตั้งได้กล่าวมาข้างต้นพบว่าบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรทั้ง 3 เล่มสมุดไทย มีองค์ประกอบด้านรูปแบบการประพันธ์สอดคล้องกับบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เนื่องจากประพันธ์ด้วยรูปแบบคำประพันธ์ประเภททพากย์ (บทพากย์) ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับกลอนบทละครของไทยตามขนบการแสดงละครของไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งในด้านความสอดคล้องด้านรูปแบบคำประพันธ์ การแทรกชื่อเพลงหน้าพาทย์สำหรับใช้ในการแสดง

นอกจากนี้เมื่อศึกษาเปรียบเทียบเนื้อเรื่องส่วนใหญ่ของบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรทั้ง 3 เล่มสมุดไทย พบว่ามีความสอดคล้องและตรงกับบทละครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดังนั้นจึงน่าจะกล่าวได้ว่า บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรทั้ง 3 เล่มสมุดไทยที่กล่าวมาน่าจะเป็นบทละครที่แปลไปจากบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

อย่างไรก็ตามเพื่อให้เห็นถึงลักษณะการแปลบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจากภาษาไทยไปเป็นภาษาเขมร ผู้วิจัยจึงศึกษาวิเคราะห์ถึงลักษณะการแปลบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรทั้ง 3 เล่มสมุดไทย พบว่า การแปลบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรทั้ง 3 เล่มสมุดไทย แม้ว่าจะมีการแปลในลักษณะเดียวกัน แต่การแปลบทละครดังกล่าวก็มีกระบวนการหรือวิธีการแปลหลายลักษณะซึ่งสามารถวิเคราะห์ได้ดังนี้

3.1 การแปลตรงตัว หรือ แปลตามตัวอักษร

การแปลตรงตัว หรือ แปลตามตัวอักษร (Literal translation) เป็นการแปลโดยพยายามคงความหมายทั่วทั้งทำนอง รูปแบบ และโครงสร้างของต้นฉบับไว้มากที่สุด มุ่งความถูกต้องครบถ้วนและความแม่นยำแน่นอนของต้นฉบับเป็นสำคัญ ไม่นิยมตัดทอนหรือแต่งเติมคำหรือข้อความใดๆ ทั้งสิ้น มักใช้ในการแปลเพื่อวัตถุประสงค์เฉพาะอย่าง (ดวงตา สุพล. 2541: 12)

ลักษณะการแปลบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไปเป็นบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรแบบตรงตัวนั้นพบว่า การแปลในลักษณะนี้บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรจะมีความตรงกันกับบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแทบทุกบท และตรงกันบทต่อบท แม้จะมีคำไม่ตรงกันบ้าง ดังตัวอย่างที่ยกมาเปรียบเทียบ

อิเหนา รัชกาลที่ 2	บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร	คำแปล
● เมื่อนั้น ระตูประมอดันเกษมศานต์ เสนาหาอนุการณกุมาร เปรียบปานดวงนัยนา	● กาลณะ ระตูประมอดันทรงสักดา เสด็จมานพระไทยสนาลเสนาหา ดูจดวงทไทยาพิภระษัตรกระษาน	● เมื่อนั้น ระตูประมอดันทรงสักดา เสด็จมีพระทัยสนาลเสนาหา ดูจดวงททัยสองกษัตรียกสานต์
● ให้แต่งสมโภชทำขวัญ ทั้งสามคืนสามวันหรรษา แล้วประทานเครื่องทรงอลงการ์ เงินทองเสื้อผ้าก็มากมี ทั้งช้างม้าข้าคนชายหญิง ทุกสิ่งสารพันถ้วนถี่ ประทานวังดาหาปาดี ตำแหน่งที่ลูกหลวงแต่ก่อนมา แล้วให้เรียนรู้การณรงค์ สำหรับองค์พระโอรสา อันสองพี่เลี้ยงกัลยา พระเมตตารักใคร่ให้ปัน	● ออฉลองพระสิริการบีโอง เสร็จเหยงกระษัตรีโกลพระราชทาน ออชเครื่องนักเสด็จมณเฑียรถาน สิงมานสมรับประดับครบ พระทานทั้งขณุมปฤษฎมุลลี ดมรีระแทะสะสินธพ จตุรงค์ชาญช้านาญสพ เครื่องอาวุธครบคมานขวะอวี ● เครื่องเลงบันแลงชาสุขสาน ไลยมานเนาดาหาปาดี มานทั้งสระสงคังควารี เมอแผลพกาภณีสัตตามัน	● ให้ฉลองพระศิริการสามวัน เสร็จแล้วกษัตรีโกลพระราชทาน สิ้นเครื่องนักเสด็จมณเฑียรสถาน ต่างมีสมรับประดับครบ ประทานทั้งข้าชายข้าหญิง ช้างระแทะม้าสินธพ จตุรงค์ชาญช้านาญสรพ เครื่องอาวุธครบไม่มีขาดอะไร เครื่องเล่นบรรเลงเป็นสุขสานต์ ลัยมีในดาหาปาดี มีทั้งสระสงคังควารี ไม้ผลพกาพณีสตาหมัน
(กรมศิลปากร. 2528: 69 – 70)	(อิเหนาคำเขมร: (ม.ป.ป.))	

จากตัวอย่างที่ยกมาแสดงให้เห็นได้ว่า การแปลบทละครเรื่องอิเหนาจากบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไปเป็นภาษาเขมรนั้น วิธีการหนึ่งที่มีการใช้คือการแปลประเภทแปลคำต่อคำ ซึ่งจะเห็นได้จากตัวอย่างว่าแม้จะไม่สามารถรักษาตำแหน่งของคำเดิมไว้ได้แต่ส่วนใหญ่ความในแต่ละวรรคของกลอนบทละครดังกล่าวยังคงเหมือนกัน

ดังนั้นจึงแสดงให้เห็นถึงความสามารถของกวีผู้แปลบทละครเรื่องอิเหนาว่า เป็นผู้ที่มีความรู้มากสามารถแปลหรือถ่ายทอดข้ามภาษาได้อย่างใกล้เคียงกับฉบับเดิม อย่างไรก็ตามนอกจากการแปลชนิดคำต่อคำแล้วยังพบลักษณะการแปลแบบอื่นๆ ปะปนอยู่ด้วย เช่น การแปลขยายความ หรือการตัดทอนเนื้อหาในฉบับเดิม เป็นต้น

3.2 การแปลแบบขยายความ

นอกจากการแปลในลักษณะของการแปลตรงตัวหรือแปลตามตัวอักษรแล้ว ในการแปลบทละครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไปเป็นบทละครเรื่องอิเหนาฉบับภาษาเขมรนั้นปรากฏให้เห็นว่ากวีเขมรได้แปลบทละครโดยขยายความให้ชัดเจนยิ่งขึ้นด้วย ดังตัวอย่างที่ยกมา

อิเหนา รัชกาลที่ 2	บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร	คำแปล
● นบนิ้วประนมบังคมคัล	● คราเนาะ	บัดนั้น
กราบทูลทรงธรรมถ้วนถึ	ตามงม่งบงคัมทูลริงขมิ	ตามะหงบงคัมทูลไปพลัน
บัดนี้ระเด่นมนตรี	ส่มแงจเซษฐาทรงบรมิ	สมเด็จพระเชษฐาทรงบารมี
กับกะหริดตะปาดียกมา	จักรีชาสุกนिरทุกขา	จักรีเป็นสุขนिरทุกขา
รู้พลมากมายหลายแสน	สาฎลเสฎจเบรืรตามังเทา	พระองค์ใช้ตาหังไป
ตั้งอยู่ปลายแดนกรุงดาหา	อญเชิญอิเหนาวิมานยา	อญเชิญอิเหนาจากหมันทยา
ใช้ให้ตำมะหงเสนา	โอยกราดป่าทีเส็กโยธา	ให้กะรัตป่าตียกโยธา
เข้ามาเฝ้าเบื้องบาทงส์ ๓	มกัจจำผุซุมคณาเนาทุกงไพโร	มาคอยประชุมกันอยู่ในไพโร
๓ 4 คำ ๓	อิหฺวทำงานพิพระนัตตา	บัดนี้ทั้งสองพระนัตตา
(กรมศิลปากร. 2518: 78)	มกัฎลฎาหาเบะทาทุกไซ	มาถึงดาหาปลงทัพชัย
	นิกเนามาตवालเกรากรุงไกร	อยู่ ณ ปากทุ่งนอกกรุงไกร
	ภูลนิงพวกไกรโหมหา	ถึงกับพวกไพรโหมหา
	นัตตาอิเหนาवलขลวนจคง	นัตตาอิเหนาเห็นตัวดีอรัน

อิเหนา รัชกาลที่ 2	บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร	คำแปล
	นึ่งลองฐลีพระบาททา	กับละองฐลีพระบาททา
	โอยขุณุม่มก่ล่นทวรโทสสา	ให้ข้ามารับสารภาพโทษา
	สูมทรงเมตดาโปรสปรณีย	ขอทรงเมตดาโปรดปราณี
	ที่ทวลอาสารเจณูเววีทาพุก	รับอาสาออกทำทัพ
	สูรสลาบรักุสากาบุรี	ผู้ตายรักษาการบุรี
	ยกเกทุกทาลอสที่กฏีย	เอาเกียรติไว้จนสิ้นแผ่นดิน
	กุมโอยจักรีพรวยจินทา	อย่าให้จักรีตรอมจินดา
(เรื่องอินทาว 1 n.146 Vol.1. (ม.ป.ป.))		

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าเดิมบทละครที่ยกมามีเพียง 4 คำกลอนเท่านั้น แต่ในการแปลเป็นภาษาเขมร กวีได้แปลและขยายความเพิ่มเติมเพื่อให้รายละเอียดเกี่ยวกับการที่พระเจ้ากุเรปันได้ให้ตำมะหงงไปเชิญให้อิเหนากับกะหรัตตะปาตียกทัพมาช่วยเมืองดาหา แต่ในฉบับภาษาไทยไม่ได้ระบุถึงสาเหตุที่อิเหนายกทัพมาไว้ในตัวบทละครตอนนี้ ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากการแปลบทละครนี้ได้ดำเนินเรื่องราวมาตั้งแต่ต้น จึงต้องมีการอธิบายถึงสาเหตุที่อิเหนายกทัพมาช่วยเมืองดาหาไว้ด้วย เพื่อให้ผู้ชมละครได้เข้าใจเรื่องราวได้ชัดเจนมากขึ้น

นอกจากนี้ในข้อความต่อมายังมีการขยายความจากเดิม ในบทละครเรื่องอิเหนาฉบับภาษาไทยกล่าวว่า อิเหนาให้ตำมะหงงมาเฝ้าพระเจ้าดาหา แต่ในบทละครเรื่องอิเหนาฉบับภาษาเขมรได้ขยายความถึงสิ่งที่อิเหนาให้ตำมะหงงช่วยกราบทูลด้วย ซึ่งเป็นสิ่งที่ขยายความเพิ่มเข้ามาในฉบับเขมร ดังนั้นจึงน่าจะกล่าวได้ว่าการแปลขยายความเป็นลักษณะของการแปลแบบหนึ่งที่พบในบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร

3.3 การแปลแบบสรุปความ

การแปลแบบสรุปความ เป็นลักษณะประการหนึ่งที่สามารถพบได้ในการแปลบทละครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไปเป็นภาษาเขมร การแปลในลักษณะนี้กวีผู้แปลไม่ได้แปลตามข้อความในฉบับภาษาไทยให้ครบถ้วน หากแต่ใช้วิธีสรุปความให้สั้นแต่ยังคงรักษาใจความสำคัญของบทละครในตอนดังกล่าวได้ ดังตัวอย่างเช่น

อิเหนา รัชกาลที่ 2	บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร	คำแปล
๑ เมื่อนั้น	๑ กาลเนาะ	เมื่อนั้น
พระปิ่นปักนคเรศสูงส่ง	ภูหาสฎาบเทียบโสมนัสสา	ดาหาฟิงแล้วโสมนัสสา
แจ้งว่าอิเหนาสूरียวงศ์	อิณนามกต่างจบบ้างร้างรา	อิเหนามาตั้งรบร้างรา
มาช่วยรณรงค์ราวี	เม็ญชาสรุกเนะคุงนิงลอ	เห็นว่าเมืองนี้คงจะลลอ
มีความเกษมสันต์หรรษา		
ดั่งได้ผ่านเมืองฟ้าราศี		
พระเปรมปรีดีดีใจอยู่ในพักตร์		
มิให้ประจักษ์คนทั้งหลาย		
จึงแยมเยื่อนเอื้อนโอรุ้ออกิปราย	ญญีมทำงอนตราสเทถา	แยมยืมหนักตรัสไปว่า
ซึ่งหลานชายของเราอุตสำหมา		
ตำมะหงงไปบอกให้ถ้วนดี	เสณาจูลปราบถาญอ้อ	เสนาเข้าไปบอกว่าเรายินดี
ว่ากูนี้ชอบใจหนักหนา		
เชิญให้เข้ามาในพารา	อญเชิญตตามกนัคร	เชิญตตามานคร
จะได้พักโยธาให้สำราญ ๖	บนณบ่นี้กรโอยสุรากัสราน	หยุดนิกให้พักสำราญ
๖ ๘ คำ ๖	(เรื่องอิณาว 1 n.146 Vol.1. (ม.ป.ป.))	
(กรมศิลปากร. 2528: 79)		

จากตัวอย่างที่ยกมาจะเห็นว่าในการแปลบทละครตอนดังกล่าวไปเป็นภาษาเขมร แม้กวีผู้แปลจะได้รักษาเนื้อความในบทนี้ไว้ได้ครบถ้วน แต่ก็ได้มีการสรุปความไม่แปลตามภาษาไทยทั้งหมด ซึ่งจะเห็นได้ว่ากวีได้ละข้อความตั้งแต่ “มีความเกษมสันต์หรรษา ดั่งได้ผ่านเมืองฟ้าราศี พระเปรมปรีดีดีใจอยู่ในพักตร์ มิให้ประจักษ์คนทั้งหลาย” โดยรวมไว้ในวรรคที่ว่า “เม็ญชาสรุกเนะคุงนิงลอ / เห็นว่าเมืองนี้คงจะลลอ” และ “ญญีมทำงอนตราสเทถา / แยมยืมหนักตรัสไปว่า” เป็นต้น หรือในตัวอย่างที่ว่า

อิเหนา รัชกาลที่ 2	บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร	คำแปล
๑ เมื่อนั้น	๑ กาลเนาะ	เมื่อนั้น
พระผู้ผ่านดาหาเมืองกรุงศรี	พระบาทภูหาตราสเทถา	พระบาทดาหาตรัสว่า
ได้ฟังตำมะหงงเสนี		
มิได้มีพจมานประการใด		

อิเหนา รัชกาลที่ 2	บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร	คำแปล
จึงผันพระพักตร์มาบัญชา		
แก่สุหรานากงศรีไส	สุหรานากงสุริยวงสา	สุหรานากงสุริยวงศา
บัดนี้อิเหนาชาญชัย	อินทวามงจามรแกแอกเกรา	อิเหนาที่เข้ามาอยู่ด้านนอก
กรีธาทัพใหญ่ยกมา		
กับกะหรัตตะปาตีที่ยานัน	ตามมุงตาม้างรุงกาฟ้า	ตำมะหงดาม้างรุงกาหลัง
แมนมันเหมือนคำของเจ้าว่า	นิงตารักสาขุนงล้เนา	จะตารักษาในลำเนา
เจ้าจะอยู่ทำการในพารา	ถุมยนิงจงเล็กเจญเทา	หรือจะอยายกออกไป
หรือจะช่วยเซษฐาราวี ๖	ก็ตามจิตเจาจูลคิดคณา	ก็ตามใจเจ้าคิดกัน
๖ 6 คำ ๖	(เรื่องอินทว 1. n.146 Vol.1. (ม.ป.ป.))	
(กรมศิลปากร. 2528: 79)		

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่า ผู้แปลได้สรุปความในบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจาก 6 คำกลอน เหลือเพียง 4 คำกลอนเท่านั้น โดยได้ตัดรายละเอียดบางอย่างแล้วสรุปใจความให้กระชับมากขึ้น หรือในตัวอย่างที่ว่า

อิเหนา รัชกาลที่ 2	บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร	คำแปล
๐ เมื่อนั้น	๐ เจริจา กาลณาะ	เมื่อนั้น
อุณากรรณเพราะเพริศเฉิดฉัน	แองคมีษาอุณากัน	ฝ่ายองค์มีษาอุณากรรณ
ได้ประทานสิ่งของทั้งนั้น	พีเลียงทั้งพิรสรี่โสกัน	พีเลียงทั้งสองศรีโสกัน
สารพันต่างต่างอย่างดี	อภิวันท์ลาเทาเนาพองคณา	อภิวันท์ลาไปเ็นพองคณา
จึงถวายประณตบาทหงส์	(อิเหนาคำเขมร. (ม.ป.ป.))	
ลาองค์สองกษัตริย์เรื่องศรี		
แล้วชวนพี่เลี้ยงจรลี		
ไปตาทาปาตีตำหนักใน		
๖๗		
(กรมศิลปากร. 2528: 70)		

จากตัวอย่างที่ยกมาแสดงให้เห็นว่าในบทละครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 มีการให้รายละเอียดต่างๆ เช่น “ได้ประทานสิ่งของทั้งนั้น สารพันต่างต่างอย่างดี จึงถวายประณตบาทงสุ์ ลาดองค์สอง กษัตริย์เรื่องศรี แล้วชวนพี่เลี้ยงจรัส ไปดาหาปาดิตำหนักใน” แต่ในฉบับภาษาเขมรได้กล่าวสรุปไปว่า “พี่เลี้ยงทั้ง พิรสรีโสภณ / พี่เลี้ยงทั้งสองศรีโสภณ” “อภิวันท์ลาเทานาพองคณา / อภิวันท์ลาไปในพองคณา”

3.4 การแปลโดยลำดับความใหม่

ในการเปรียบเทียบบทละครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร มีเนื้อหาของบทแปลส่วนหนึ่งที่ผู้แปลเป็นภาษาเขมรได้จัดเรียงลำดับความในบทกลอนใหม่ ทั้งนี้เพื่อความเข้าใจและน่าจะเกิดจากความจำเป็นในเรื่องของฉันทลักษณ์ในฉบับภาษาเขมรด้วยที่บังคับให้ต้องปรับการลำดับความในการแปลจากเดิมไปบ้าง ดังตัวอย่างเช่น

อิเหนา รัชกาลที่ 2	บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร	คำแปล
๑ บัดนั้น	๑ ครุราณะ	บัดนั้น
ตามะหงงได้ฟังพระบรรหาร	ตามงบงคัมทูลเทากาน	ตามะหงงบังคัมทูลไปว่า
จึงสนองมธุรสพจมาน		
พระหลานรักถวายบังคมมา	นัตตาพภูมโอยทูลขลุ่ตรขุสาน	นัตตาสั่งให้ทูลกษัตริย์กษานต์
ให้เข้าทูลองค์พระทรงฤทธิ์		
ด้วยโทษผิดติดพันอยู่หนักหนา		
จะขอทำการสนองพระบาท		
เสร์จแล้วจึงจะมาอัญชลี ๗	เสร์จสิกเทีพพบาทมกบงคัม	เสร์จศึกจึงบาทมาบังคัม
๗ 4 คำ ๗	อิหฺวักฟุงแตจาดพล	บัดนี้กำลังแต่จัดพล
(กรมศิลปากร. 2528: 79.)	คิดเชวีโฎยกล่ภูมิตาทาพอ	คิดทำโดยกลเป็นพันธ์
	เบ็รุงราจูล่บุรีรัม	หากรีบยกเข้าบุรีรัมย์
	เคยฎึงขุลวนส่เน็งบงกา	เขาจะรู้ตัวซึ่งบงการ
	(เรื่องอินดาว 1 n.146 Vol.1. (ม.ป.ป.))	

3.5 การแปลโดยเพิ่มเติมเนื้อหาที่ไม่ปรากฏในฉบับภาษาไทย

การเพิ่มเติมเนื้อหาที่ไม่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นสิ่งที่พบได้บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร กล่าวคือเมื่อเปรียบเทียบบทดังกล่าวกับบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แล้วไม่ปรากฏบทกลอนดังกล่าวในฉบับภาษาไทย แสดงว่าน่าจะเป็นการที่กวีเขมรได้ประพันธ์ขึ้นใหม่ ดังตัวอย่างเช่น

อิเหนา รัชกาลที่ 2	บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร	คำแปล
	● กาลณาะ	เมื่อนั้น
	พระบาทภูหาทงรีทธี	พระบาทดาหาทงฤทธี
	ปารมณีงพวกราชไภยรี	ปรารมภ์กับพวกราชไพรี
	พระภักขภูมิพิวรีกราย	พระพักตร์ภูมิบีบึกบาน
	รกเชิญตามมุงกูเรปาน	พบเห็นตำมะหงกูเรปาน
	อស់ทุกผงครานขุสานรสาย	หมดทุกซัครันกสานต์คล้าย
	เพรีสัพระภักตุรากลางสาจาย	เงยพระพักตราพลางภิปราย
	ตราสัสวรพีณจายไญยอสล	ตรัสถามจแต่ไกลโดยอสล
	ภูณิงดาเจอุมกยูรเหี้ย	รู้ว่าออกมานานแล้ว
	เมฏจเพี้ยก็บาตยูรกรฎล	ไฉนเลยก็หายนานยากถึง
	ลัมเฏจเชษฐาแอนนุทล	สมเด็จพระชษฐาที่บันทล
	สูกกลัพระองคเตหาอุวีย	สกลพระองค์หรืออย่างไร

(เรื่องอินทาว 1 n.146 Vol.1. (ม.ป.ป.))

จากตัวอย่างที่ยกมาจะเห็นได้ว่า บทกลอนดังกล่าวเป็นส่วนที่กวีเขมรเพิ่มเติมเข้ามาเพื่อบรรยายความถึงภาพพระอิริยาบถความกระวนกระวายพระทัย และความพลอดปรองพระทัย ของท้าวดาหาได้ชัดเจนยิ่งกว่าบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยซึ่งไม่ได้ให้รายละเอียดในเรื่องนี้ไว้ ดังนั้นเนื้อความในส่วนนี้จึงถือได้ว่าเป็นรายละเอียดที่เพิ่มเข้ามาในบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร

3.6 การแปลโดยตัดทอนเนื้อหาในอิเหนาฉบับภาษาไทย

นอกจากจะมีการเพิ่มข้อความหรือรายละเอียดบางตอนที่ปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแล้วยังพบว่าในบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรบางตอนในเวลาแปลได้แปลข้ามหรือตัดทอนข้อความในบทละครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยออกไป โดยไม่มีการแปลมีข้อความดังกล่าวในฉบับภาษาไทยเขมร ตัวอย่างเช่น

อิเหนา รัชกาลที่ 2	บทละครเรื่องอิเหนาคำเขมร	คำแปล
<p>๑ บัดนั้น</p> <p>ยาสาปรีดีเปรมเกษมศานต์</p> <p>จึงพากันเข้าไปมีทันนาน</p> <p>ยังสถานทองพระโรงรูจี ฯ</p> <p>ฯ 2 คำ ฯ เสมอ</p> <p>(กรมศิลปากร. 2528: 78)</p>	-	-

จากตัวอย่างที่ยกมา จะเห็นได้ว่าในบทที่ยกมาปรากฏในบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่ไม่ปรากฏว่ามีการแปลบทดังกล่าวในบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรแต่อย่างใด ดังนั้นในการแปลบทละครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไปเป็นภาษาเขมรนั้น กวีผู้แปลและประพันธ์เป็นบทละครในภาษาเขมร น่าจะได้มีการคัดเลือกหรือตัดตอนหรือเนื้อหาที่กวีเขมรเห็นว่าไม่สำคัญในการแสดงละครออกไปด้วย

ดังนั้นจึงแสดงให้เห็นว่า การแปลบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไปเป็นบทละครเรื่องอิเหนาคำเขมรนั้น ได้มีการตัดแปลงบทพระราชนิพนธ์บางส่วน เพื่อให้มีความเหมาะสมต่อการนำมาใช้ในการแสดงละครพระราชทรัพย์หรือละครหลวงในราชสำนักกัมพูชาเป็นหลัก โดยไม่ได้คำนึงถึงความครบถ้วนสมบูรณ์ตามฉบับภาษาไทยแต่ประการใด

ข้อเสนอแนะ

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ควรมีการศึกษาเรื่องอิเหนาคำเขมรในด้านอื่นๆ โดยเฉพาะการศึกษาในด้านของบทบาทและความสำคัญในฐานะวรรณคดีการละคร เนื่องจากในงานวิจัยเรื่องนี้ผู้วิจัยเน้นที่จะศึกษาเปรียบเทียบตัวบทเป็นสำคัญ นอกจากนี้ยังควรมีการศึกษาเปรียบเทียบวรรณคดีไทย – เขมร เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีไทย – เขมร ในด้านอื่นๆ ด้วยเพื่อให้เกิดความเข้าใจถึงความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีไทย – เขมร อย่างลึกซึ้งต่อไป

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. (2513). **ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา**. พระนคร: แพร่พิทยา.
- _____. (2533). **ขุมนุมตำรากลอน**. กรุงเทพฯ: ครูสภา.
- _____. (2531). **วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 3**. กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. (2539). **คึกฤทธิ์ ปราโมช**. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. 2511. **พระราชพิธีสิบสองเดือน**. พระนคร: ศิลปบรรณาการ.
- ฉันทน์ ขำวิไล. (2474). **ฉันทศาสตร์ เล่ม 1 – 2**. พระนคร: โรงพิมพ์ไท.
- เดอ ลาลูแบร์, ซีมอน. (2548). **จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม**. นนทบุรี: ศรีปัญญา.
- ดวงตา สุกพล. (2541). **ทฤษฎีและกลวิธีการแปล**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ. (2545). **นิราศนครวัด**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- _____. (2546). **ละครฟ้อนรำ**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ณรงค์ชัย ปิฎกัรชต์. (2542). **สารานุกรมเพลงไทย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์.
- ตรีศิลป์ บุญขจร. (ม.ป.ป.). **วรรณคดีเปรียบเทียบ: กระบวนทัศน์และวิธีการ**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ถนอม อานามวัฒน์. (2516). **ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร ญวนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. พระนคร: ครูสภา.
- ทองสืบ ศุภะมาร์ค. (2526). **พระราชพงษาวดารเขมร**. กรุงเทพฯ: ครูสภา.
- นินิ เอียวศรีวงศ์. (2538). **ปากไก่และใบเรือ**. กรุงเทพฯ: แพร่สำนักพิมพ์.
- บรรจบ พันธุเมธา. (2537). **พจนานุกรมเขมร-ไทย ฉบับทุนพระยาอนุমানราชธนะ เล่ม 1-5**. กรุงเทพฯ: จงเจริญการพิมพ์.
- ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 4**. (2513). พระนคร: คณะกรรมการจัดพิมพ์เผยแพร่เอกสารทางประวัติศาสตร์.
- พิทยลาภพฤฒิยากร, กรมหมื่น. (2519). **เรื่องวิจารณ์นิทานปันทย์หรืออิเหนา และ สุนัขบัตร โขน-ละคร พระนิพนธ์ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.

เพลงดนตรี จากสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ถึงพระยาอนุমানราชชน. (2552). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้ว
การพิมพ์.

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ. (2515). **บทละครเรื่องอิเหนา**. พระนคร: คลังวิทยา.

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. (2528). **บทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์**. ในพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย เล่ม 1 – 5. กรุงเทพฯ องค์การค้าของคุรุสภา.

ศานติ ภัคดีคำ. (2543). **กวีศรีกัมพูชเทศ ความเรียงว่าด้วยประวัติกวีเขมร**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์.

_____. (2547). **รายงานการวิจัยเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีไทย – เขมร พ.ศ. 2325 – 2403**.
กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

_____. (2550ก). **ความสัมพันธ์วรรณคดีไทย – เขมร**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.

_____. (2550ข). **ศาสตร์และศิลป์: วัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ พัฒนาการ และความสัมพันธ์กับวัฒนธรรม
เขมร**. วิทยานิพนธ์ อ.ด.(วรรณคดีและวรรณคดีเปรียบเทียบ). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย.

สุภาพร มากแจ้ง. (2535). **กวีนิพนธ์ไทย 1**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.

อุไรศรี วรสระริน. (2542). **จารึกนครวัดสมัยหลังพระนคร ค.ศ. 1566 - ค.ศ. 1747**. กรุงเทพฯ: จงเจริญการพิมพ์.

คณะกรรมการสำรวจชาวาลิลปะวปฐรม. (2003). **ทลสนยภพขมร**. ภูนเพญ: รฎฐสภานพระราชอาณา
จกรกมพูชา.

มยง, หุกทย. (1997). **ทฎฐภพทเทานอกรสสตรขมร**. Paris: L'Harmattan.

_____. (2003). **มอลยท อกรสลลยขมรสทวตสท 19**. ภูนเพญ.

_____. (1985). **เลบยกองครวตต**. Association Culturelle "Pierres D' Angkok.

ณุก, แณม. (1963). **ปณญาสชาตกสงเขป**. ภูนเพญ : มหาวทยาลยอกรสสตรนยงมณุลสสสตร.

เทพพทย (ณมย – กรสม), ออกญา ; และ อุดตมปรยชา (จาป – พย), ซุน. 2494. **พระราชพทยทวาทสมาส ภาค 2**.
ภูนเพญ: พุทธสาสนบณทยทย.

พุทธสาสนบณทยทย."2512. **ปรชมพากยกาพย**. ภูนเพญ: พุทธสาสนบณทยทย.

เพชร, ทุมกรवल. 2002. **ลลปะแตงกณพย**. ภูนเพญ: โรงพุมพขมร.

- รล์, จันทราบุตร. 1997. **ประวัติศาสตรเขมร ภาคที่ 1**. ภาคเรื่องเพลง นิง ตามระยะลีลาจาริก. Paris: L'Harmattan.
- เรื่องอิเหนา 1** n.146 Vol.1. (ม.ป.ป.). (เอกสารตัวเขียน). Paris: Bibliothèque de l'EFEO.
- เรื่องอิเหนา 2** n.146 Vol.2. (ม.ป.ป.). (เอกสารตัวเขียน). Paris: Bibliothèque de l'EFEO.
- กลาง, ทาบอาน. (2508). **อนุทินพนธเขมรพระบาทของคดวง**. ชาติภูบง: อิง-ทูน.
- _____. (2511). **ลิกสาปรวัตตอกสรศาสตรเขมร สมัยนครกนัฏลัสมัยอุฎงค**. ภูนัเพญ: คิม-เอง.
- ลี, ฐามเตง. (2503). **อกสรศาสตรเขมร**. ภูนัเพญ: เสง งวน ทวด.
- ลี, สุมุณี. (2545). **กัณาพุยเขมร**. ภูนัเพญ: โรงพุมพ อปรี่.
- สมุญจ, มาลิกา. (2512). **ปรชุมพากยกาพุย**. ภูนัเพญ: พุทฐสาสนบณัฑิตย.
- อิเหนาคำเขมร**. (ม.ป.ป.). (เอกสารตัวเขียน). เลขที่ 619 ตู 619 ชั้น 4/3 มัดที่ 216.
- อิง, เยง. (1972). **กาพุยศาสตรเขมร**. ภูนัเพญ : มาเอ็ง.
- อุตตมปริษา (จาบ ฟิน), ซุน. (2503). **พระราชพิธีทวาทสมาส ภาค 1 - 3**. ภูนัเพญ: พุทฐสาสนบณัฑิตย. เอียง, สาย. (2509). **เมกาพุย**. ภูนัเพญ: บณัฎคาร มี – สุข.
- Au, Chieng. (1953). **Catalogue du Fonds Khmer**. Paris: Imprimerie Nationale.
- Huffman, Franklin E. (1988). **Cambodian Literary Reader and Glossary**. New York: Cornell University.
- Jacob, Judith M. (1986). **Reamker (Rmakerti) the Cambodian Version of the Rmyana**. London: The Royal Asiatic Society.
- _____. (1996). **The Traditional Literature of Cambodia**. New York: Oxford University Press. Cambodia.
- Ministry of Culture and Fine Arts and UNESCO. (2004). **Inventory of Intangible Cultural Heritage of Cambodia**. Phnom Penh: Ministry of Culture and Fine Arts and UNESCO.
- Moura, Jean. (1883). **Le Royaume de Cambodge Volume II**. Paris: Leroux.